

PAPER DETAILS

TITLE: Klasik Kelâm İlmi Tanımları

AUTHORS: Mehmet SAHİN

PAGES: 0-0

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/162789>

Klasik Kelâm İlmi Tanımları

Dr. Mehmet Kenan ŞAHİN*

Özet

Bu makale klasik İslâm düşüncesinde kelâm ilminin nasıl tanımlandığını ele almaktadır. Farabî, *İhsâü'l-ulûm* adlı eserinde kelâm ilmini, “Kelâm ilmi, din kurucusunun açıkça belirtmiş olduğu belli düşünce ve davranışları teyit edip bunlara aykırı olan şeylerin yanlışlığını sözle çürütme gücü kazandıran bir tartışma yeteneğidir” şeklinde tanımlamıştır. Adudiddin el-İcî ve İbn Haldun, gibi kelâmcılar da benzer tanımlar ortaya koymuştur. Bu tanımlarda kelâm ilmi bir savunma disiplini olarak gösterilmiştir. Halbuki kelâm ilmi Kur'an'da belirtilen inanç esaslarının çerçevesini belirleyen ve temellendiren; itikadî esas ve ilkelerin aklî ve mantıkî yorumunu yapan bir ilim dalıdır.

Anahtar Kavramlar: Kelâm, Kelâm ilmi, tanım, îmân, inanç esasları

Abstract

The essay explains how 'Ilm al-kalam is defined in the classical Islamic Theology; In his literary work, called *Ihsa' al-ulum*, al-Farabi described that 'ilm al-kalam is confirming clearly certain opinions and behaviours by the Legislator (founder) of the religion and also it is a discussion skill to refute all opinions contradicting them. Similar definitions of 'Ilm al-kalam are presented in Ibn Khaldun, Adudiddin el-İcî and other doctors of kalam (mutakallimun). They summarize a long elaboration, but no innovation is added. Kalam (theology) is fundamentally determining and consolidation of the religious parameters of faith as indicated in the Qur'ân. It's rational interpretation of religious concepts and procepts.

Key Words: Kalam, Ilm al-kalam definition , faith, principles of faith

Giriş

Düşünce tarihinde iz bırakmış her dinî düşünce sistemi gibi kelâm ilminin de bir disiplin haline gelişi, belirli aşamalardan sonra mümkün olabilmektedir. Kelâm ilmi, ilk olarak Hz. Peygamber'in vefatının akabinde gelişen bir takım siyasî ve fikrî tartışmalar sonucunda ortaya çıkmış¹ ve tarihsel süreç içerisinde de belirli

* Temel İslâm Bilimleri Kelâm Anabilim Dalı Doktoru.

¹ İslâm düşünce tarihinde birer kelâm ekolü olarak ortaya çıkan Haricîliğin yanı sıra Şia'nın ve Mürce'nin birer kelâmî düşünce ekolü olarak ortaya çıkışında, siyasî ve toplumsal bir sorun halini alan hilafet meselesi etrafında oluşan siyâsî görüş ayrıklarının önemli bir etkisi olmuştur. Nitekim hilafet meselesi etrafında cereyan eden siyasî ve fikrî çekişmelerin bir sonucu olarak meydana gelen Cemel ve Sıffin savaşlarının akabinde çok sayıda müslümanın yaşamını kaybetmesi “Mürtekib-i Kebire”nin dinî durumunu ve hükmünü sorgulayan birtakım kelâmî sorunları tartışma konusu haline getirmiştir. bk. Ebü'l-Feth Muhammed b. 'Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (thk. Muhammed Keylânî), Beyrut 1975, I, 114; Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b.İsmail, *Makâlât*, Wiesbaden 1980, s. 229; Adudüddin el-İcî, *el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm*, Beyrut, ts, s. 389; W. Montgomery Watt, *Islamic Philosophy and Theology*, Edinburgh 1985, s. 2; İsa Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, Ankara 2009, s. 158.

bir amaca, ilgi alanına ve özgün bir metodolojiye sahip dinî bir düşünce sistemi halini almıştır.² Öyle ki Hz. Peygamber'in sağlığında müslümanlar için bilginin yegane kaynağı vahiydi. Ancak, Hz. Peygamber'in vefatıyla vahyin kesilmesi ve nübüvvetin sona ermesiyle birlikte müslümanlar, kendilerini gaybî konularda besleyen en önemli bilgi kaynağından yoksun kalmıştı. İslâm toplumu, dönemin fikrî ve siyasî koşullarına bağlı olarak ortaya çıkan yeni duruma alışmada ve ortaya çıkan yeni sorunlara odaklanıp köklü çözümler üretmede hayli zorlandı. Bu dönemde Hz. Peygamber'in sağlığında olduğu gibi, naslar yegâne bilgi kaynağı olma özelliğini korumuştur. Hz. Peygamber'in yokluğunda ortaya çıkan ilk toplumsal ve dinî sorunlar da ilk etapta Kur'an ve hadislerle müracaatla çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır.³

Hz. Peygamber'in yokluğunda naslar etrafında farklı yorumların ortaya çıkmasında birden çok faktörün etkisinden söz edilebilir. Her şeyden önce, o dönemde Kur'an'a yönelen yorumcuların Kur'an'a yaklaşım biçimi, yorum farklılıklarına yol açtığı gibi, yorumcunun bilgi birikimi ve anlayış kapasitesi de Kur'an'ı farklı şekilde anlama ve yorumlamada etkili olmuştur. Öyle ki Kur'an'ın ya da hadislerin bir konuda anlatmak istediği temel anlayışın çoğu zaman yorumcu tarafından pek dikkate alınmaması ya da nasların bütünlük içerisinde ele alınmayışı farklı yorumlara kapı aralamıştır.

Öte yandan, Kur'an, indığı toplumun dili olan Arap lisanı üzerine indirilmiştir. Özellikle İslâm coğrafyasının genişlemesinin ardından Arap olmayan çeşitli toplum ve milletlere mensup çok sayıda insan İslâm dinini benimsemiştir. Bu süreçte İslâm'la yeni tanışmış ve Arap dili ve belâğatına henüz vakıf olmayan bazı kimselerin, nasları anlama ve anlamlandırma çabaları da yorum farklılığına zemin hazırlamıştır. Yine bu dönemde nasların sadece yüzeysel anlamları doğrultusunda yorumlanabileceği ve hiçbir şekilde te'villerinin söz konusu olmayacağı şeklindeki bir anlayışın da Kur'an'a dayalı yorum farklılıklarına katkısı olmuştur.⁴ Bu süreçte

² Kelâm ilminin nasıl ve ne şekilde kelâm adını aldığı tam olarak bilinmemektedir. W. Montgomery Watt'a göre, bir ilim dalı olarak kelâm ilk defa Harun er-Reşid'in (170-193/786-809) hilâfeti döneminde adından söz ettirmeye başlamıştır. bk. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1991, s. 233; İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları* (çev. M. Saim Yeprem), İstanbul 1994, s. 134; Şaban Ali Düzgün-Muammer Esen-Mahmut Ay, *Sistematik Kelâm* (ed. Ahmet Akbulut), Ankara 2005, s. 5, 15; Ömer Aydın, "Kelâm-Mantık ilişkisi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 7 (İstanbul 2003), s. 1.

³ Kur'an'da zikredilen ilâhî isim ve sıfatların nasıl anlaşılacağı meselesi, İslâm düşüncesinin oluşumunun daha ilk yıllarında fikrî tartışmalara konu olmuştur. Kur'an âyetleri üzerinde yürütülen fikir ekzersizleri ise farklı görüş ve yorumların ortaya çıkmasına imkan verdiği gibi çeşitli düşünce ekollerinin doğuşuna da etki etmiştir. Müşebbihe'nin görüşleri için bk., Bağdâdî, Ebû Mansûr 'Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-fırak* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire ts., s. 225-230; Şehristânî, *el-Milel*, I, 86-87, 185.

⁴ Yasin Ceylan, *Theology and Tafsîr in The Major Works of Fakhr Al-Dîn Al-Râzî*, ISTAC, Kuala Lumpur 1996, s. 86.

Kur'an âyetleri üzerinde yapılan ilk değerlendirmelerde temelde iki farklı anlayış belirmiştir: Bir taraftan Selefiye ya da gelenekçi anlayış olarak adlandırabileceğimiz; sadece nasların zahirini dikkate alan ve onları te'vilden kaçınan bir anlayış ortaya çıkmış; diğer taraftan ise nasları aklî düşünme gücüne dayalı olarak yorumlayan bir eğilim doğmuştur.⁵ Dolayısıyla Hz. Peygamber sonrası İslâm düşüncesinin oluşumunun ilk evrelerinde ortaya çıkan sorunlar, sadece naslara dayalı olarak çözülmeye çalışılmamış; nasları desteklemek amacıyla aklî ve mantıkî kanıtlara da başvurulmuştur.⁶ Aklî ilkelere dayalı olarak temellendirilmeye ve açıklanmaya çalışılan konuların başında ise kelâm ilminin başlıca ilgi alanını oluşturan inanç esasları yer almıştır.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, kelâm ilminin bir düşünce sistemi haline gelişi, tarihsel süreç içerisinde gerçekleşen önemli bazı aşamalardan sonra mümkün olabilmıştır.⁷ Kelâm ilmi, sosyal ve politik alanda görülen çeşitli dinî ve siyasî gruplaşmalara paralel olarak doğmuş bir ilim alanıdır. Bu disiplin daha sonraki süreçte ise özellikle müslüman din âlimleri ile Hristiyan ve Yahudi gibi, farklı din ve inançların temsilcileri arasında meydana gelen tartışmalarla kendisini yenileyerek gelişme imkânı bulmuştur. Özellikle fetihler sonrası dönemde müslüman âlimlerin, yabancı din mensuplarıyla girdikleri tartışmalarda İslâm öncesi din ve kültürlerde de tartışma konusu olan problematik bir takım teolojik sorunlar ele alınmış ve kelâmî tartışmalara konu olmuştur.⁸ Allah'ın sıfatları ve bu sıfatların ilâhî zâtla ilişkisi, Allah'ın kelâmı olarak Kur'an'ın yaratılması ve ezeli olup olmadığı, ilâhî takdir ve özgür irade gibi konular bu tartışmalarda ele alınan konular arasındadır. En önemli kelâm tartışmaları ise, Allah'ın zâtı ve sıfatlarını kavramak, tabiatı anlamak ve insan fillerini anlamlandırmak için rasyonel bir bakış açısı geliştiren bir grup müslüman düşünür tarafından VIII. yüzyılda fetihler sonucu İslâm coğrafyasına katılan bir bölge durumunda olan Basra'da patlak vermiştir. Kelâmî sayılabilecek bu ilk tartışmalar, daha sonra Batı'da İspanya'ya, Doğu'da Çin'e kadar uzanan bir coğrafyayı egemenliği altında bulunduran ve İslâm Devleti'nin başkenti durumunda olan Bağdat'ın kuzeyine doğru hızla yayıldı. IX. yüzyılın başlarında ise aklî düşünceye ve bilime verdiği önemle bilinen Halife Me'mun'un desteğiyle daha da yaygın hale geldi. Bu dönemde yaşayan kelâmcılar⁹ Allah'ın varlığı, evrenle ilişkisi, evrenin ezeli mi yoksa hâdis mi

⁵ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed el-Mağribî, *Mukaddime* (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1983, II, 1093-1113.

⁶ Ramazan Altıntaş, *İslâm Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, İstanbul 2003, s. 13.

⁷ W. Montgomery Watt'a göre, bir ilim dalı olarak kelâm, ilk defa Harun er-Reşid'in (170-193/786-809) hilâfeti döneminde adından söz ettirmeye başlamıştır. bk. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 233

⁸ Ahmet Emin, *Fecru'l-İslâm* (trc. A. Serdaroğlu), Ankara 1976, s. 206.

⁹ Tarihî süreç içerisinde Akaid, Usulü'd-dîn ilmi, Nazar ve istidlâl ilmi, Tevhid ve Sıfatlar ilmi, ve el-Fıkhu'l-ekber gibi isimlerle anıldıktan sonra teknik bir terim olarak "kelâm" adı ilk defa Abbasi Hükümdarlarından olan Halife el-Me'mun döneminde Mu'tezile tarafından kullanılmaya başlanmıştır. İslâm inanç esaslarını Kur'an'da belirlenen ilke ve esasları aykırı düşüncelere karşı

olduğu gibi konular üzerine odaklanmışlardır. Bu düşünürler, Kur'an'da bildirilen ilâhî vahyi koruma amacıyla vahyin bildirisine aykırı düşen her düşünce ve inancı reddetmede ve İslâm'ın inanç boyutuna getirdiği yorumu karşı saldırılara karşı savunmada yararlanan önemli aklî ve mantikî kanıtlar geliştirmişler ve bu anlayışlarını dönemin düşünce yapısından farklı bir şekilde ortaya koyarak özgün bir disiplin haline getirmişlerdir. Nitekim Kelâmî manada bir düşünce tarzını ortaya koyan ilk kelâmcılar olan Mu'tezile, düşünce sistemini temellendirmede "*el-Usulü'l-Hamse*" olarak adlandırılan beş temel ilkeyi esas almıştır. Dolayısıyla da İslâm düşünce tarihinde ortaya çıkan ilk dinî tartışmalar klâsik kelâmın ilgi alanına giren teolojik bir çok problemi gündeme taşımakla sınırlı kalmamış, kelâmî sorunların çözümünde özel bir yöntem tarzının gelişimine de imkân hazırlamıştır. Diğer bir deyişle siyasî ve sosyo-kültürel faktörlerin etkisiyle oluşan ilk dinî sorunların çözümünde ve İslâm akidesinin aykırı her düşünce ve anlayışa karşı savunulmasında Kur'an ve hadis merkezli rasyonel bir bakış açısı gelişmiştir. Öyle ki tarihsel süreç içerisinde bazı kelâmcılar, inanç üzerinde aklın kusursuz önceliğini beyan etmekle de yetinmeyip bilginin metodolojik bir prensibi olarak şüpheye de değer vermişlerdir. Eleştirel bir düşünme tarzı olan bu kelâm sistemi, mütekellimler tarafından ehlileştirilmiş ve geliştirilmiştir. Nitekim kelâmî konuların tartışıldığı bir çok toplantıda müslüman, hristiyan, yahudi ve ateistler sadece düşüncelerini sergilememişler; bunları savunmadaki yeteneklerini de ortaya koymuşlardır. Yine dönemin kalabalık ve uğrak mekânları olan pazar yeri ve panayırlar, halka açık olarak, mütekellimlerin tartışmalarını ortaya koydukları yerler olmuştur.

Mu'tezile mezhebi, Müşebbihe ve Mücessime gibi fırkaların insan biçimci (antropomorfizm) Allah tasavvurlarına¹⁰ ve mutlak kaderciliği savunan Cebriye'ye tepki olarak ortaya çıkmıştır. Mücessime ve Müşebbihe¹¹ kelâm ekollerinin temsilcileri arasında aşırı gidenlerden Haşeviyye, Kur'an ve hadislerde geçen "göz", "el", "ayak" ve "onun tahtı" gibi ibareleri, tevil etmemekte ısrarcı olmuştur. Buna karşın Mu'tezile, Allah'ı antropomorfik ifadeler doğrultusunda tasavvur etmenin doğuracağı olumsuz sorunların farkında olarak, bu tarz bir anlayışı İslâm'ın tevhid akidesine aykırı görmüş ve ilâhî sıfatları anlamlandırmada tenzihi esas almıştır.¹² Mu'tezile, bilgi, kudret, irade, hayat, semî, basar ve kelâm gibi Kur'an'da Allah'a ilâhîleştirilen sübûtî sıfatlar arasından sadece ilk üçünün ilâhî zatla

savunanlara "mütekellim" ismi verilmiştir. bk. Mehmet Bayrakdar, "İslâm Düşüncesi: Etkilenmesi ve Etkisi", *İslâmiyât*, sy. 7:2 (2004), s. 24.

¹⁰ Müşebbihe, Mücessime fırkalarının cismanî Allah tasavvurlarına ilişkin daha fazla bilgi için bk. eş-Şehristânî, *el-Milel*, I, 103-105; Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 227-241; Eş'arî, *Makâlât*, s. 31-35.

¹¹ eş-Şehristânî, *el-Milel*, I/103; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 225; İsa Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, s.157.

¹² el-Kâdî 'Abdü'l-Cebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. 'Abdü'l-Kerîm 'Osmân, Mektebetü Vehbe, Kâhire 1965, ss.185-186; eş-Şehristânî, *el-Milel*, s. 44, 45; el-Eş'arî, *Makâlât*, s.165.

aynı olabileceğini ve bu anlamda da ezeli olduklarını kabul etmiştir.¹³ Diğer bir deyişle Mu'tezile, Allah'ın zâtiyla âlim, kâdir, mürîd olduğu görüşündeydi.¹⁴ Mu'tezile ilim, kudret ve irade dışında kalan diğer sıfatları, zamanda meydana gelen fiilî sıfatlar oldukları gerekçesiyle kabul etmez. Bu tarz bir anlayışın, zâtı her bakımdan mükemmel ve her türlü eksiklikten uzak bir ilâh tasavvurunda, ilâhî zatta, değişime neden olabileceğini düşünür. Kur'an'ın ezeliğine ilişkin doktrinini de bu anlayışı üzerine temellendirir.

X. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise yaygın bir anlayış olarak diğer bir kelâmî grup Ebu Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935) öncülüğünde ortaya çıkmıştır. Daha sonraları Eş'arîlik adını alan bu ekol, kelâmî sorunları çözümlemede Mu'tezilî düşünce ile geleneksel düşünce arasında; insan eylemlerinin durumu konusunda özgür irade savunucuları ve kaderciler arasında orta bir yerde durmuştur. İlâhî sıfatlar meselesinde ise orta yolu tercih etmiştir. Mezheb kurucusu Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'den sonra ise el-Bâkılânî, el-Cüveynî ve Gazzâlî gibi kelâmcılar bu ekolü daha da geliştirilmiş ve sistematik bir düşünceye sahip bir mezhep haline getirmişlerdir. İslâm düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan Mu'tezile ve Eş'arîler arasındaki en temel farklılık ise insanın eylemlerinden dolayı sorumlu olduğu ve insan özgürlüğü meselesine getirilen yorum ve bakış açısında ortaya çıkmıştır. Mu'tezile, insan sorumluluğunu ilâhî adalet için gerekli ve zorunlu bir gereksinim olarak görmektedir.¹⁵ Mu'tezileye göre insanların kötü fiillerinden dolayı cezalandırılması ve iyi eylemlerinden dolayı ise mükâfatlandırılması meselesi insan özgürlüğü ve ilâhî adalet ile ilişkili bir durumdur. İnsan özgürlüğünün bir gereği olarak kendi eylemlerinin yaratıcısı durumundadır. Diğer bir deyişle Mu'tezile için insan, iradî eylemlerinde özgürdür.¹⁶ Buna karşın Eş'arîler, insanın özgür bir iradeye sahip olmadığını görüşündedirler.¹⁷

Kelâm ilminin gerek doğuşunda gerekse tarihsel gelişiminde ilgilendiği esas konuları ve bu konuların anlamlandırmada yararlanılan özgün metodolojisi dikkate alınarak bu disiplin iki aşamada incelenebilir: Kelâm ilminin ilk aşaması, bu ilim alanının İslâm düşünce ekolleri arasındaki fikir ayrılıkları ve tartışmaları çözümlemek için bir metodoloji olarak doğup geliştiği dönemdir. Gazzâlî'ye kadar geçen süreci içine alan ve klasik kelâm olarak da adlandırabileceğimiz bu dönemde kelâm ilmi, özde rakip bir düşünce ekolünün savlarına karşı, bir düşüncenin haklılığını ortaya koymada kullanılmıştır. Kelâm ilminin ikinci safhası ise, nasların yanlış yorumlanmasına ve felsefî düşünceye karşı İslâm'ın itikâdî yönünü koruma çabasının ön plana çıktığı dönemdir. Gazzâlî bu tarz kelâm'ın öncülerin-

¹³ Mu'tezilî kelâmcılarının Allah'ın sıfatlarına yaklaşımları hususunda daha fazla bilgi için bk. Eş'arî, *a.g.e.*, s. 155-156, 483; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 131; eş-Şehristânî, *el-Milel*, I, 42- 45.

¹⁴ el-Kâdî 'Abdü'l-Cebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 182-213.

¹⁵ İsa Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, s.173.

¹⁶ el-Kâdî 'Abdü'l-Cebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 770

¹⁷ Eş'arî, *Kitâbü'l-Lüma'* (nşr. Richard McCaerty), Beyrut 1952, s. 47; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 337; a. mlf., *Kitâbü' Usûli'd-Din*, İstanbul 1346/1928, ss. 128-134.

den ve en önemli temsilcilerinden biridir.¹⁸

Bu çalışmamızda kelâm ilmini tanımlama amacıyla farklı dönemlerde ortaya konulmuş klasik kelâm ilmi tanımlarını ele alma düşüncesindeyiz. Kuşkusuz bir şeyi en iyi açıklayan ve o şeyin mahiyeti hakkında açık ve seçik bilgiler sunan o şeyin tanımıdır.¹⁹ Bu bakımdan kelâm ilmine yönelik olarak geçmişte yapılan tanımların mahiyetinin yanı sıra bu tanımların kelâm ilmini her yönüyle kuşatıcı bir tanım niteliğinde olup olmadıkları ve günümüz kelâm ilmi için ne ifade ettikleri gibi hususlar bu çalışmamızın ilgi alanına girmektedir. Bununla birlikte günümüz kelâm ilminin çağın inançsal ve amelî sorunlarıyla ne derece ilgilendiği, ya da çağın sorunlarına bir çözüm olarak yeni teoriler üretip üretemediği de bizim için merak konusudur. Diğer bir deyişle kelâm ilmini tanımlama amacıyla ortaya konulan klasik kelâm tanımları, mantık ilminde olduğu gibi, bir şeyin tanımında esas alınması gereken cins ve ayırım gibi kriterlere uygun olarak yapılmış mıdır? Geçmişte kelâm ilminin içinde bulunduğu koşullar ve şartlar altında ortaya konulan klasik kelâm ilmi tanımları, kelâm ilmini tam olarak tanımlar nitelikte midir?

Klasik Kelâm İlmi Tanımları

1. Kelâm İlminin Gayesine Göre Tanımı

İslâmiyet'te müslüman sayılmanın ön koşulu Allah'ın varlığına ve birliğine imandır. Nitekim Kur'an'da imanın zorunlu olduğundan ve ancak inanan bir kimsenin cennete girebileceğinden söz edilmekte²⁰, küfür ve şirk yanlış bir yol olarak açıklanmakta; bu durumda olanların öte dünyada cezalandırılarak cehennemde kalacakları bildirilmektedir.²¹

"Hakkında hiçbir delil indirmedeği şeyleri Allah'a ortak koştuklarından dolayı; inkâr edenlerin kalplerine korku salacağız. Barınakları da cehennemdir. Zalimlerin kalacakları yer ne kötüdür."²²

Dolayısıyla İslâmiyet'e göre, her müslümanın inanç esaslarına iman etmesi ve inancın belirli durumlarını bilmesi gerekmektedir. Ancak kişi, inanç esaslarına imanı başkalarını taklit ederek değil, aklı ilkeler doğrultusunda bir bilince dayalı olarak yapmalıdır. Nitekim "e-m-n" kökünden türetilen ve "*emin olma*" ve "*güven*"

¹⁸ Gazzâlî, İslâm'ın itikadi yönünü felsefî akımlara karşı daha güçlü bir şekilde savunma ve koruma maksadıyla önce felsefeyi öğrenme gereği duymuştur. Bk. Gazzâlî, *el-Mînkaz mine'd-dalâl*, (Mecmû'atü Resâ'ilü'l-İmâmî'l-Gazzâlî içinde), Beyrut 1997, s. 34.

¹⁹ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât* adlı eserinde tanım hakkında şu ifadelere yer verir: "Tanım, şeyin mahiyetine delalet eden sözdür" ve "o şeyin cinsinin ve ayırımının bilinmesinden ibaret-tir." bk. İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*, (thk. Süleymân Dünyâ), Beyrut 1992, s. 204-205.

²⁰ et-Tâlâk 65/11.

²¹ el-Bakara 2/28, 217; Âl-i İmrân 3/131, 136, 150; en-Nahl 16/22; el-Fetih 48/13; el-Hâkka 69/33.

²² Âl-i İmrân 3/151.

duyma” gibi anlamlara gelen iman kelimesi, sözlükte “*huzur ve güven içinde bulunmak, korkudan uzak olmak*”, “*bir şeyin doğruluğunu kabul ve tasdik etmek*” gibi anlamlara gelmektedir.²³ İmân, “*dil ile ikrar ve kalp ile tasdik*” şeklinde de tanımlanmıştır. Ancak burada kalp kelimesi, duygusal bir içerikten ziyade zihin anlamında bir bilinci ifade etmektedir.²⁴ Dolayısıyla, imân, sadece inanç esaslarını körü körüne kabul edip itaat etmek değil, inanç konusu olan şeyin doğruluğunu kabul etmek ve o konuda bütün kuşku ve şüpheleri ortadan kaldırmakla ilişkilidir.

Allah’a imanın kişiye gerektirdiği hususlar Kur’an’da şu şekilde bildirilmiştir:

“Elçi, Rabbi’nden kendisine indirilene inandı, mü’minlerde. Hepsi Allâh’a, meleklerine kitâblarına ve peygamberlerine inandı. “O’nun elçilerinden hiçbirini diğerinden ayırt etmeyiz” (dediler). Ve dediler ki: “İşittik, itâat ettik! Rabb’imiz, (bizi) bağışlamayı dileriz. Dönüş(ümüz) sanadır!”²⁵

Bu âyet ilâhî vahye inanan her mü’min’in genel hatları ile inancının şeklini ve esaslarını ortaya koymaktadır. Diğer bir deyişle bu âyet, sadece imân etmekle kalınmaması gerektiğine ve Allah’a imânla birlikte imân için gereken bazı detayların da bilinmesi gerekliliğine işaret etmektedir. Nitekim hemen bu âyetin devamında “Allâh, kimseye gücünün üstünde bir şey teklif etmez.”²⁶ buyurulmaktadır. İnanç esaslarına iman etmek ve bu inanç esaslarının anlamsız şeyler olmadığına ve kendi kendisiyle çelişmediğinin şuuruna varmak, insan kapasitesinin dışında olan bir şey de değildir. Üstelik inanç bir şeye körü körüne bağlı olmak değil, aksine bir şeyin doğruluğunu kabul etmek anlamına gelmektedir. Doğru bir inanç tarzı, bir kimsenin atalarının dini üzerine bulunma ya da başkalarının inancını olduğu gibi taklit etmesi değildir. Nitekim Kur’an bilinçsiz bir şekilde atalarının dini üzerine olanları ve bu inançlarına körü körüne bağlılık gösterenleri uyarmakta ve düşünmeye çağırmaktadır:

“Onlara: “Allâh’ın indirdiğine ve Elçiye (itâate) gelin! dense, “Babalarımızı üzerinde bulduğumuz şey bize yeter!” derler. Babaları, hiçbir şey bilmeyen, doğru yolu bulmayan kimseler olsa da mı?”²⁷

İslâm kelâmı, Kur’an’da ifadesini bulan inanç esaslarını belirlemenin ve açıklamasını yapmasının dışında; bu inanç esaslarının aklî ve mantikî temellerini göstermeye çalışan bir disiplindir. Bir anlamda kelâm ilmi, başlangıçta İslâm dininin inanç boyutunu konu almış ve ilgi alanına giren konuları da her aklı-

²³ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, Beyrut ts., XV, 162-163; İsfahânî, Râgıb, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’an* (nşr. Muhammed Seyyid Kılânî), Tahran, 1984, “e-m-n” mad., s. 25.

²⁴ Bazı kelâmcılar, akıl yürütmeyi kalbin bir hareketi olarak değerlendirmiştir. Bu hususa bazı örnekler için bk. Ebû Bekir el-Bâkillânî, *Kitâbu Temhidi’l-Evâil ve Telhisu’d-Delâil*, Beyrut 1993, s. 33; A.S. Tritton, *İslam Kelamı* (çev. Mehmet Dağ), Ankara 1983, s. 89.

²⁵ el-Bakara 2/285.

²⁶ el-Bakara 2/286.

²⁷ el-Mâide 7/104.

selim için kabul edilebilir bir şekilde izah etmeyi ve kişisel olarak oluşabilecek şüpheleri ortadan kaldırarak inanç esaslarına iman için gerekli bilinç ve şuuru sağlamayı amaç edinmiştir.

Kelâm ilmi, naslara dayalı olarak hareket eden bir ilim dalı olarak kaza ve kader, hür irade, Allah'ın zâtı ve sıfatları gibi metafizik temelleri olan konuları, aklî kanıtlar geliştirmek suretiyle temellendirme ve açıklama yoluna gittiği gibi, İslâm'ın Kur'an'da belirlenen inanç ilkelerine karşı yönelen yıkıcı ve yanlış inançlara karşı da reddiyeler ortaya koymuştur.²⁸ Bu yönüyle de kelâm ilmi, tarihsel süreçte gelişimine paralel olarak edindiği tecrübe ve geliştirdiği metodolojiyle İslâm akidesini, İslâm toplumunun iç dinamiklerinden doğan yanlış inançlara ve yabancı din, kültür ve düşünce sistemlerinden gelen dış tehditlere karşı koruma ve savunmayı bir görev bilmiştir. Nitekim ilk dönem kelâmcılarının kaleme aldığı eserler çoğunlukla ya bir grubun düşüncelerini eleştiren ya da yabancı din ve kültürlerden kaynaklanan yıkıcı fikirleri ele alan birer reddiye mahiyetindedir. Dolayısıyla kelâm ilmi, doğuşunda ve tarihsel gelişimi esnasında öncelikle Kur'an'da belirlenen inanç esaslarını yorumlama ve inanç ilkelerini, her türlü aykırı fikir ve düşüncelere karşı savunmayı bir gaye olarak görmüştür. Kelâm'ın tarihsel süreç içerisinde kendi başına bir disiplin olarak var oluşunun bu gayesini, göz önünde bulundurarak yapılan en meşhur ve yerinde tanımlardan biri Meşşâî filozoflarından biri olan Ebû Nasr el-Fârâbî (339/950)'ye aittir. Fârâbî, *İhsâü'l-ulûm* adlı eserinde fıkıh ilmine kıyasla anlamlandırmaya çalıştığı kelâm ilmini, "Din kurucusunun açıkça belirtmiş olduğu belli düşünce ve davranışları teyit edip bunlara aykırı olan şeylerin yanlışlığını sözle çürütme gücü kazandıran bir tartışma sanatıdır."²⁹ şeklinde tanımlar. Burada kelâm ilmini sadece inanç alanı ile sınırlandırmayan Fârâbî, birçok kelâmcının ortaya koyduğu tanımından farklı olarak, eylem ve davranışlara ilişkin dinin temel ilkelerini de kelâm ilminin kapsamına dâhil etmiştir. Yine Fârâbî, "her şeyin yanlışlığını sözle gösterme gücü kazandıran bir tartışma yeteneğidir." şeklindeki ifadesi ile kelâm ilminin metodolojisindeki özgünlüğüne de dikkat çekmiş ve bu ilim alanını, düşünceyi temellendirmede diyalektiğe daha bir önem veren bir disiplin olarak tanımlamış ve bu yöntem tarzıyla da dini korumayı ve savunmayı amaç edindiğini belirtmiştir.

Bir Eş'arî Kelâmcısı olan Gazzâlî'nin (ö.505/1111) ortaya koyduğu kelâm ilmi tanımı da kelâm ilminin gayesi dikkate alınarak oluşturulmuştur. Ancak Gazzâlî'nin tanımında, kelâm ilmini, sadece belli bir düşünce ekolüne özgü bir ilim alanı olarak da belirtilmiştir:

²⁸ Josef Van Ess, "İslâm Kelâmı'nın Başlangıcı" (çev. Şaban Ali Düzgün), AÜİFD., Ankara 2000, XLI, s. 401.

²⁹ Ebû Nasr el-Fârâbî, *İhsâü'l-ulûm* (nşr. Osman Emin), Kahire 1968, s. 131.

“Onun maksadı, sünnet ehlinin akidesini muhafaza etmek ve bunu bid’at ehlinin tehlikesinden korumaktır.”³⁰

Bu tanıma göre kelâmın amacı sadece Ehl-i Sünnet anlayışını savunmak ve bu anlayışa karşı gelişen her türlü fikir ve düşüncüyü reddetmektir. Diğer bir deyişle bu tanımda Ehl-i Sünnet dışında kalan diğer kelâm ekolleri kelâm ilmi tanımından dışlanmıştır. Bu durumda Gazzâlî’nin sadece bu ifadelerini esas alacak olursak, onun kelâm ilmini, İslâm akidesinin yerini tutan ve onunla eşdeğer bir ilim olarak görmediği sonucuna varabiliriz. Ancak Gazzâlî’nin kelâm ilmine bakış açısını ortaya koyan görüş ve düşünceleri, onun bu ifadeleriyle sınırlı değildir. Gazzâlî, *İhyâü ulûmi’-d-din* adlı eserinde cedel ve münazaraya dayalı bir ilim olarak güdüğü³¹ kelâm ilmine ilişkin olarak şu değerlendirmeyi yapar:

“Kelâm ilminde hem menfaat hem de zarar vardı... Zararına gelince: şüphe, doğurur, bâtıla karşı insanı tahrik eder, hak inancın kesinlik ve samimiyetinden kalpleri uzaklaştırır... Kelâmın menfaatine gelince: Zannedilir ki, kelâmın faydası hakikatleri keşfetmek ve olduğu gibi bildirmektir. Halbuki heyhat! Kelâm ilminde bu şerefli gayeyi gerçekleştirecek bir vefa, hiç de mevcut değildir. Belki onda mevcut olan şey karıştırmak, keşfetmek ve bildirmekten daha fazla, dalâlete götürmektir.”³²

Ancak Gazzâlî kelâm ilmini halk tabakasına öğretilmesini katıksız zarar olarak görmekte birlikte yine *İhya* isimli eserinde sözlerinin devamında bu ilmin akide-nin muhafazası konusunda gerekliliğini söylemekten de geri durmamaktadır:

“Hayatıma yemin ederim ki kelâm ilmi, bir kısım mes’elelerin izahını, târihini ve keşfini yapmaktan hâlî değildir. Fakat onun bu durumu kelâm san’atına dalmazdan evvel kendiliğinden bilinmesi kolay olan apaçık mes’eleler hakkında nadir olarak böyledir. Belki kelâmın menfaati tektir. O da: Halk tabakası nezdinde, daha önce izah ettiğimiz akidenin bekçiliğini yapmak, ve o akideyi, mücadelenin çeşitleriyle, bid’atçıların teşvişinden korumaktır. Çünkü halk tabakası zayıftır. Bid’atçının küçük bir mücadelesine, velev ki o, haddi zâtında fâsık bir insandan gelmiş olsun, gönül kaptırabilir. Fakat fasık ile muaraza etmek de fıska bertaraf edebilir. İnsanlar daha önce ifade ettiğimiz akide ile mükelleftirler.”³³

Gazzâlî konuya ilişkin değerlendirmelerini *İhyâü ulûmi’-d-din* adlı eserinin dışında *el-Münkaz mine’-d-dalâl* adlı eserinde de sürdürmektedir.³⁴ Dolayısıyla Gazzâlî’nin eserlerinde kelâm ilmine ilişkin dile getirilen değerlendirmeleri bir bütünlük içerisinde ele alındığında onun birkaç şeyi birbirinden ayırt ettiğini söyleyebiliriz: Birincisi temel inanç ilkelerine ilişkin bilgi veren akaid ilmidir.

³⁰ Gazzâlî, *el-Münkaz*, s.32.

³¹ Gazzâlî, *İhyâü ulûmi’-d-din* (çev. Mehmed A. Müftüoğlu), İstanbul ts, I, 109.

³² Gazzâlî, *İhyâ*, I/238.

³³ a.g.e., I/238-239.

³⁴ Gazzâlî, *el-Münkaz* s.32-33.

Gazzâlî bu ilmin faydasını kabul eder. İkincisi ise rasyonel kanıtlar kullanarak, inanç esasları hakkında halkın zihnini bulandıran ve aykırı düşüncelerle mücadele eden, onun kelâm olarak adlandırdığı, ilimdir. Gazzâlî bu ilim dalının geçerli ve gerekli olduğu düşüncesindedir. Ancak bunun kapsamını sınırlandırmamaktadır.³⁵ Üçüncüsü ise “spekülatif kelâm” olarak adlandırabileceğimiz felsefî bir anlayışa dayalı olarak Allah, insan ve varlık hakkında akıl yürütmeye dayalı olarak söz söyleyen ilimdir. Gazzâlî bu tarz bir anlayışı kelâm için pek hoş görmemektedir. Dolayısıyla Gazzâlî’ye göre kelâm ilmi, İslâm’ın temel inanç esaslarını rasyonel kanıtlarla savunan bir bilimdir.

Kelâm ilminin gayesi dikkate alınarak oluşturulmuş diğer bir tanım ise, son dönem Eş’ârî Kelâmcılardan biri olan Adudiddin el-Îcî’ye (ö. 756/1355) aittir. Îcî’ye göre, “Kelâm, kesin deliller getirmek ve ileri sürülecek karşı fikirleri çürütmek suretiyle dini inançları kanıtlama gücü kazandıran bir ilimdir.”³⁶ Îcî’nin bu tanımı Meşşâî filozoflardan biri olan Fârâbî’nin, daha önce belirttiğimiz, tanımıyla hayli benzerlik göstermektedir. Kelâm ilminin amacı dikkate alınarak oluşturulmuş olan bu tanımda vurgulanan en bariz husus, Fârâbî’nin daha önce dile getirdiğimiz tanımında belirtildiği gibi, kelâm ilminin bir savunma hareketi olduğudur. el-Îcî, kelâm ilmini dinin ilke ve prensiplerini kesin kanıtlarla savunan ve kelâmî tartışmalarda karşı tarafın fikirlerini çürüterek dinî inançları temellendirme gücü kazandıran bir disiplin olarak görmektedir. Ancak Adudiddin el-Îcî’nin tanımı, kelâm ilminin sadece savunmacı yönünü öne çıkarmamaktadır. Tanımda yer alan “dinî inançları kanıtlama gücü kazandıran bir ilimdir” ifadesi, kelâm ilminin aynı zamanda, dinî inançları rasyonel kanıtlarla açıklayan bir ilim alanı olduğunu da göstermektedir. Nitekim, kelâm ilmi, doğuşu ve tarihsel gelişimi sürecinde sadece İslâm’ın Kur’an’da ifadesini bulan temel inanç esaslarını savunan bir ilim dalı şeklinde tezahür etmemiştir. Her ne kadar çoğu zaman bu disiplin, İslâm’ın inanç esaslarına yönelen aykırı düşünce ve saldırılara karşı, savunmacı bir yaklaşım içinde olmuş olsa da esasında, İslâm’ın inanç esaslarını aklî ve mantıkî temellere dayalı olarak açıklama ve anlamlandırma yönünde önemli bir çaba içinde olmuştur. Bu açıdan kelâm ilmi, insanı taklidi imandan kurtarma ve tahkik mertebesine ulaştırmada önemli bir işleve sahiptir.³⁷ Nitekim İslâm’ın inanç esaslarına ilişkin yorum ve kanıtlamalarda bulunan kelâm ilmi, İslâm’a yönelen şüpheleri gidermeye çalışmış ve Kur’an’da belirlenen inanç esaslarına aykırı her anlayışa karşı durmuştur. Dolayısıyla İzmirli İsmail Hakkı’nın *Yeni İlm-i Kelâm* adlı eserinde belirttiği gibi; “ilm-i kelâmın asıl gayesi îmânı hilye-i îkân ile tahliyedir: îmânın, Ehl-i bâtılın şübühâtı (şüpheleri) ile tezelzüle (sarsın-

³⁵ Gazzâlî, *a.g.e.*, I/241

³⁶ Îcî, *Mevâkıf*, s. 11.

³⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Ankara 1981, s. 3; Cihat Tunç, *Sistematik Kelam*, Kayseri 1994, s. 5.

tıya) uğramayacak sûrette, muhkem ve yakînî olmasıdır.”³⁸

İzmirli İsmail Hakkı'nın bu tanımına uygun olarak Hindistan'da, Seyyid Ahmed Han (ö.1898) Muhammed Abduh (ö.1905) ve Cemaleddin Afgânî (ö.1897) gibi, modernizm ve yenilikçilik yanlısı bazı düşünürler, İslâm akidesinin Batı'dan gelen yanlış düşüncelere karşı korunması gerektiğini düşünmüştür. Cemaleddin Efgani, materyalizmi red için *er-Red ale'd-Dehriyyîn* adlı eserini kaleme alırken, Muhammed Abduh, Fransız düşünür Hanto'nun İslâm'a saldırılarına bir cevap olarak *er-Reddu ele Hanto* adlı eserinin yanı sıra *Materyalistlere Reddiye* ve *Risaletü't-Tevhid* gibi diğer eserleri ile İslâm akidesine yönelen saldırılara karşı koymuştur.³⁹

2. Kelâm İlminin Konusuna Göre Tanımı

Kelâm ilminin tanımında dikkate alınan diğer bir husus ise bu ilmin ilgilendiği konular olmuştur. Kelâm ilminin konusu dikkate alınarak yapılan tanımların en tanınmış Seyyid Şerif Cürcanî (ö. 816/1413)'ye aittir. Seyyid Şerif Cürcanî, *et-Ta'rifât* adlı eserinde kelâm ilmini, “Allah'ın zât ve sıfatlarından, başlangıç ve son (mebde ve meâd) itibariyle yaratılmışların (mümkinâtın) hallerinden İslâm kanunu üzere bahseden bir ilimdir”⁴⁰ şeklinde tanımlar. İzmirli İsmail Hakkı'nın da *Yeni İlmi Kelâm* adlı eserinde kelâm ilminin konusunu ve gayesini açıklarken esas aldığı⁴¹ bu tanımda kelâm ilminin konuları, sadece ilâhî zat ve sıfatlarla sınırlandırılmamıştır. Bu tanımda yer alan “mebde ve mead” ifadesi, kelâm ilminin hem bu dünya hem de öte âlemle ilişkili olan durum ve ahvali konu edindiğini göstermektedir.

Seyyid Şerif Cürcanî'nin kelâm ilmi tanımında özellikle vurguladığı diğer bir husus ise “İslâm kanunu üzere” olma ifadesidir. Burada, düşünceyi temellendirmede aklî ve mantıkî ilkelere de önem veren bir disiplin olan kelâm ilminin, meseleleri çözümlerken hareket noktasının her zaman naslar olduğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte bu tanımda, kelâm ilminin ilgi alanına giren inançsal ve amelî konuları ele alışı ve temellendirmede özgün yanı da belirtilmekte ve düşünceyi temellendirmede salt aklî esaslara yönelen felsefeden ayrılan özgün yanı da ortaya konulmaktadır.⁴² Ancak, her çağda gelişen yeni durumlar ve sorunlar karşısında işlevsel bir kelâm için Seyyid Şerif Cürcanî'in tanımı pek yeterli gözükmemektedir. Nitekim kelâm ilmi, tarihî seyri içerisinde varlığını

³⁸ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, s. 4.

³⁹ Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi* (çev. Kasım Turhan) İstanbul 1992, s. 302; Mehmet Zeki İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*, İstanbul 1998, s. 85.

⁴⁰ Seyyid Şerif Cürcanî, *et-Ta'rifât*, Beyrut ts., s. 237; Seyyid Şerif Cürcanî'nin kelâm ilmin konusunu dikkate alarak ileri sürdüğü diğer bir tanım ise şu şekildedir: “Kelâm delillerden elde edilen şer'î itikadi hükümlerin ilmidir”, bk. Cürcanî, *a.g.e.*, s. 237.

⁴¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, s. 1.

⁴² Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, Konya 1991, s. 21.

sürdürürken, başlangıçta ilgilendiği temel konularla kendisini sınırlandırmamıştır. Bu ilim dalının tarihi süreç içerisinde geçirdiği dönem ve aşamalara bağlı olarak ilgi alanında bir artış da görülmüştür. Kelâm ilminin ortaya çıkışının ilk aşamasında başlıca ilgi alanı Allah'ın zatı, sıfatları ve fiilleri iken, özellikle fetih hareketlerinin ardından, İslâm coğrafyasının kadîm din ve kültürlerin merkezi durumunda olan kuzey bölgelere doğru genişlediği ve yabancı din kültür ve felsefi düşüncelerle daha sıcak bir temasın yaşandığı dönemlerde, konuları arasına varlık meselesi de dâhil edilmiştir. Ancak kelâm ilmi klasik dönemde varlık meselesini pozitif ilimlerde olduğu gibi anlamaya yönelik bir çaba içinde olmamıştır. Daha çok Allah'ın varlığının bir göstergesi olması bakımından varlık meselesini ele alması, varlığın bir başlangıcı ve sonunun olup olmadığını konu edinmiştir.

Kelâm ilminin ilgilendiği konularda daha sonraki dönemlerde de sürekli artış gözlenmiştir. Özellikle Meşşâî filozoflara karşı eleştirilerini ortaya koymadan önce felsefeyi öğrenme gereği duyan ve bunun sonucu olarak da *Makâsıdu'l-Felâsife* adlı eserini ortaya koyan Gazzâlî'den sonra kelâm ilminin ilgi alanı daha da genişlemiştir. Gazzâlî sonrası birçok kelâmcı felsefenin ilgilendiği konulara da yönelmiş ve klasik mantığın birçok konusunu eserlerinde ele almışlardır. Böylelikle de kelâm, İslâm dinin temel inanç meselelerini konu etmekle birlikte, bu inanç esaslarını temellendirmeye yarayan araç bilgileri de ilgi alanına katmıştır. Daha sonraki süreci izleyen dönemlerde ise “mevcut ve malum” (var olan, bilinebilen her şey) bütünüyle kelâm ilminin konuları arasında yer almıştır. Öyle ki bu dönemde daha önce filozofların ilgilendiği ve felsefenin konuları arasında yer alan cevher ve araz metafiziğinin⁴³ yanı sıra âlemin hadis olup olmadığı ve nesnel âlem içindeki varlıklar, kelâm ilminin ilgilendiği konular arasında yer almıştır.⁴⁴ Nitekim XIII. ve XIV. yüzyılda kelâm üzerine yazılan klasik eserlere bakıldığında kelâm'ın esas konularının, bu eserlerin çok az bir bölümünü işgal ettiği; epistemoloji, tabiat felsefesi ve ontoloji gibi konuların ise genişçe yer aldığı görülmektedir.⁴⁵ Dolayısıyla kelâm ilminin değişmeyen temel ve ana konuları olduğu gibi onun her çağın ve dönemin kendine özgü sorunları ile ilişkili yeni konuları da bulunmaktadır. Böylelikle de başlangıçta daha çok ulûhiyyet, nübüv-

⁴³ Klasik dönem İslâm kelâmcıları yaratılmış varlıkları cevher-araz olmak üzere temelde iki kategoride ele almışlardır. Bu ayrım doğrultusunda da cismin arazlardan arındırılmış şekline cevher denilirken, cismin var olmasını sağlayan koku- tat, renk, durgunluk, sûret, ve hareket gibi niteliklere ise araz denilmektedir. bk. Bâkılânî, *et-Temhîd*, ss. 42-47; Bağdâdî, *Kitâbü'Ūsûli'd-Dîn*, s. 35-40.

⁴⁴ Sırrî Girîdî, *Nakdû'l-Kelâm*, Dersâdet 1310/1892, s. 7.

⁴⁵ Aristoteles'e göre Âlem ezelîdir. Bu anlayış tarihte Dehrîlerde kabul gören bir anlayış olduğu gibi bazı İslâm filozofları tarafından da savunulmuştur. Bir Es'arî kelâmcısı olan Gazzâlî'nin Meşşâî filozoflara karşı en ciddi eleştirilerinden biri de bu noktada düğümlenmiştir. Âlemin ezeliliğine ilişkin bir düşünceye kelâmcıların şiddetle karşı olmasının temelinde ise bu tarz bir anlayışın, ispat-ı vacip delillerinden olan hudûs delilini bütünüyle geçersiz ve anlamsız hale getirebileceği şeklinde bir inanç bulunmaktadır. bk. Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine* (çev. Saffet Babür), Ankara 1997, 283b 26-30, s. 97.

vet ve âhîret gibi inançsal konulara odaklanan kelâm ilmi, tarihsel süreç içerisinde sosyal ve toplumsal sorunlara paralel olarak gelişen yeni konuları da ilgi alanına dâhil ederek gelişimini sürdürmüştür.⁴⁶

Kelâm'ın ilgi alanına giren konularda gözlenen artış, XIX. yüzyıl sonrası kelâm çalışmalarında da devam etmiştir. Özellikle Rönesans ve reform hareketlerinin ardından Batı'da metafiziği bütünüyle bilim alanından dışlayan rasyonel fikir hareketlerinin ortaya çıkması ve doğu kültürünü etkilemesiyle birlikte, kelâm ilminin önemi ve gerekliliği daha iyi anlaşılmıştır. Bu dönemde kelâm ilmi, özellikle materyalizme karşı reddiyeler ortaya koymuş ve dinî inançlara yönelik biyolojik ve psikolojik bir dayanağa bağlı olarak ortaya konulan eleştirilere karşı, İslâm'ın inanç esaslarının savunusunu üstlenmiştir.

3. Kelâm İlminin Metodolojisine Göre Tanımı

Kelâm ilmi, her ne kadar aklî ve mantıkî önermelere düşünce sisteminde yer verse de esasında naslara dayalı olarak hareket eden bir disiplindir. Diğer bir deyişle, kelâm ilmi, İslâm felsefesinde olduğu gibi salt akla dayalı olarak düşünce üretmemektedir. Kelâm, ilgi alanına giren konularda bir açıklamada bulunurken ya da aklî bir temele dayalı olarak bir sonuca ulaşırken esas olarak naslardan hareket etmektedir. Bu yönüyle de kelâm, gerek bir ilim alanı olarak ortaya çıktığı dönemlerde gerekse tarihsel süreçte bir savunma sanatı şeklinde gelişirken, hiçbir zaman yeni bir inanç sistemi oluşturmayı amaç edinmemiştir. Kelâmın en öncelikli meselesi Kur'an'ın belirlediği inanç esaslarını savunmaktır. Dolayısıyla kelâm ilmi, Allah, âlem ve insan tasavvurunda ve bu konulara bağlı olarak ortaya çıkan dinî meseleleri açıklama ve anlamlandırmada en temel özelliğini Kur'an merkezli bir ilim olarak ortaya koymuştur. Ancak kelâm ilmi bir konuda bir yargıya ya da bir sonuca ulaşırken naslardan hareket etmekle birlikte, ele aldığı konuları aklî ve mantıkî bir çerçeveye de oturtmayı ihmal etmemiştir. Bu noktada kelâmcıların evreni anlamada ve dinî konuları açıklamada esas aldığı metodolojinin en belirgin yönü de nakille birlikte aklî metotları da içermesidir. Nitekim erken dönem kelâmî tartışmalar arasında yer alan Allah'ın zâtı ve sıfatları gibi meselelerde kelâmcılar metodoloji olarak genellikle Kur'an'dan hareket etmişlerdir. Yine Klasik İslâm Kelâmcıları, insana ve âleme bakış açılarını ortaya koyarken esas aldıkları temel ilke ve prensiplerini de Kur'an'dan çıkarmışlardır. Bununla birlikte aklî yoruma da önem vermişler ve bu doğrultuda tabiatı anlamaya ve dinî konuları temellendirmeye yönelmişlerdir. Bu anlayış tarzı Kur'an'a aykırılık da göstermemektedir. Nitekim Kur'an Allah'ın varlığı, birliği ve O'nun sıfatlarına ilişkin konularda açıklamada bulunurken çoğu zaman akıl sahiplerine seslenir ve onları evrende var olan eşsiz düzeni tefekkür etmeye ve aklî çıkarımlara dayalı olarak nesnel âlemi anlamaya çağırır:

⁴⁶ Fethi Kerim Kazanç, "Geleneksel Teoloji Doktrinleri ve Sorunları", *Tabula Rasa*, sy. 18 (Eylül-Aralık 2006), s. 52.

"Hikmetle ve güzel öğütü Rabb'inin yoluna çağır ve onlarla en güzel bir şekilde mücadele et."⁴⁷

"Allâh çocuk edinmemiştir. O'nunla berâber hiçbir tanrı yoktur. Öyle olsaydı her tanrı, kendi yarattığını götürürdü (her tanrı kendi yarattığına sahip çıkar, kendi mülkünü ötekini mülkünden ayırmağa kalkardı) ve onlardan biri diğerine üstün gelmeğe çalışırdı. Allah, onların tanımlamalarından uzaktır."⁴⁸

"Eğer yerde gökte Allah'tan başka tanrılar olsaydı, ikisi de (yerde gök de) bozulup gitmişti. Arş'ın sâhibi Allah, onların nitelendirmelerinden yüce(münezzeh)dir."⁴⁹

Kur'an'ın Allah'ın birliğini ve yüceliğini zihinlere yerleştirmek için öne sürdüğü bu kanıt bir mantık önermesine dönüştürülerek şu şekilde de ifade edilebilir: İlâh evrende var olan her şeye güç yetiren, kadir bir varlık anlamına gelir. Eğer evren bir kaç tane tanrıya bağlı olsaydı, ilâhların farklı istekleri sonucu onun düzeni bozulurdu. O halde Allah birdir ve ondan başka ilâh yoktur.

Kelâm ilminin düşünceyi anlamlandırma ve temellendirmede aklî ve mantıkî kanıtlamalara önem vermesi, Kur'an'ın inanç esaslarını açıklarken izlediği yöntemle de gelişmemektedir. Bu yönüyle kelâm ilmi, dinî ilimler içerisinde kendi yerini ve konumunu belirlerken ve metodolojisini oluştururken Kur'an'ın aklî düşünceye verdiği önemi de dikkate almıştır. Böylelikle de aklî ilkeler ışığında diyalektiğe dayalı düşünce üretilebileceğini göstermiştir.

Diğer taraftan kelâm ilmi ortaya koyduğu bu özgün metodolojisiyle diğer dinî ve felsefî ilimlerden ayrılmıştır. Nitekim genel olarak kelâm'da Allah'tan başlayan ve aklî esas alarak aklî temellendirmeye bağlı olarak evreni anlamaya yönelik bir düşünce sistemi söz konusudur. Bu anlayış tarzı kaynağını Kur'an'dan almakla birlikte, metodoloji olarak aklî esaslara ve önermelere de önem vermektedir. İslâm düşüncesinde klasik bir düşünce tarzı olarak ortaya çıkan İslâm felsefesiyle kelâm ilminin en ayırtıcı özelliği de burada ortaya çıkmaktadır. Nitekim İslâm filozofları, ortaya koydukları görüş ve düşüncelerinde Kur'an'a aykırı düşmemeye özen gösterecekler de metodoloji olarak kelâmcılarda olduğu gibi, başlangıç noktası olarak doğrudan Kur'an'dan hareket etmezler ve bu doğrultuda âlemi anlamaya ve düşünce geliştirmeye yönelmezler. Diğer bir deyişle İslâm filozofları düşünce sistemlerini kurarken naslardan bağımsız hareket ederler. Dolayısıyla da kelâmcıların düşünce sistemlerini temellendirmede gözettikleri metodolojileri de kelâm tanımları üzerinde etkili olmuş gibidir. Nitekim İbn Haldun'un oluşturduğu tanım, büyük ölçüde kelâm ilminin metodolojisi dikkate alınarak oluşturulmuştur. İbn Haldun'a göre:

⁴⁷ en-Nahl, 16/125.

⁴⁸ el-Mü'minûn, 23/91.

⁴⁹ el-Enbiyâ, 21/22.

“Kelâm, akli delillere istinaden imanî akîdeleri savunmayı ve itikadî konularda selef ve ehl-i sünnet tarafından tutulan yollardan sapan bid’atçıları reddetmeyi tazammun eden bir ilimdir”⁵⁰

Öte yandan kelâm ilminin metodolojisi tarihsel süreç içerisinde oluşan koşullar ve yeni sorunlar karşısında her zaman statik bir yapıda kalmamıştır. Kelâm ilmi, tarihsel süreçte, içinde bulunduğu dönemin koşullarına uygun olarak düşünceyi temellendirmeye ve açıklamaya yarayan farklı araçlardan da yararlanmıştır. Diğer bir deyişle kelâm ilmi, İslâm’ın Kur’an’da belirlenen temel inanç esaslarını aklî ve mantıkî dayanaklara bağlı olarak temellendirmede ve bu inanç esaslarına aykırı düşen her düşünceye karşı da onları savunmada farklı metodolojiler kullanmıştır. Nitekim rasyonel düşünceye verdiği önemle bilinen ilk Mu’tezilî kelâmcılar, Müşebbihe ve Mücessime’ye karşı kendi anlayışlarını bir metodoloji doğrultusunda ortaya koymuşlardır. Öyle ki İlâhî sıfatlar konusunda teşbih ve teccimi esas alan zihniyetlere karşı Mu’tezile, tenzih’i bir ölçü olarak almıştır. Yine ilâhî kudret karşısında insan özgürlüğünü anlamlandırırken de “adaleti” bir kıstas olarak belirlemiştir. Böylelikle de Mu’tezile bir takım ilke ve prensiplere dayalı bir düşünce sistemi inşa etmiştir. Yine Ehl-i Sünnet kelâmının en yaygın temsilcileri konumunda olan Eş’arîler ise Kur’an’da belirtilen inanç esaslarını bir takım kanıtlar aracılığıyla temellendirme yoluna gitmişlerdir. Eş’arîlerin inanç konularını temellendirmede esas aldıkları yöntem şekli de Bakıllânî tarafından “delilin butlanı medlûlün butlanını da gerektirir” şeklinde formüle edilmiştir. Bunun yanı sıra kelâm ilmi ilgi alanına giren konuları temellendirme ve açıklamada görünmeyen âlemi görünen âleme kıyasla temellendirme anlamına gelen “kıyasu’l-gayb ale’s-şâhid”, “nazar ve istidlal”, “ilzam” (karşıt görüşleri kendi kanıtlarıyla çürütme metodu), gibi metotlardan da yararlanmıştır.⁵¹ Kelâm ilmi, özellikle halife Harun Reşid döneminde felsefî eserlerin Arapça’ya tercümesinin ardından, felsefenin klasik metot ve yöntemlerinden yararlanmaya da başlamıştır. Öyle ki bir Eş’arî kelimcisi olan el-Cüveynî ile kelâma girmeye başlayan Aristo geleneği Gazzâlî ile birlikte kelâm’da ilgi odağı haline gelmiştir. Gazzâlî mantık ilminin gereğine inanmış, hatta bu düşüncesini “Mantık bilmeyenin ilmine güvenilmez.” şeklinde ifade etmiş⁵² ve mantık ilmine daha bir önem vererek felsefenin diğer konularından ayırmıştır. Mantığı bir alet ilmi olarak gören Gazzâlî herhangi bir amaçla kullanılmasında dinî bir sakınca görmez.⁵³

Gazzâlî mantığa verdiği önemle, tarihsel gelişimi içinde kelâmcıların mütekaddimîn ve müteahhirîn şeklinde iki kısma ayrılmasında bir milad olmuştur. Nitekim Gazzâlî öncesi kelâmcılar genellikle kelâm ilmini felsefenin her alanın-

⁵⁰ İbn Haldun, *a.g.e.*, II/1073.

⁵¹ Ali Sami en-Neşşâr, *Menâhicü’l-bahs inde müfekkiri’l-İslâm ve iktisâfü’l-Menâhici’l-ilm fi’l-Âlemi’l-İslâmî*, Beyrut 1984, s.132-140.

⁵² Gazzâlî, *el-Müstesfâ fi ‘İlmi’l-Uşûl*, Beyrut 1993, s. 10.

⁵³ Gazzâlî, *el-Münkaz*, s. 40-41.

dan korumaya çalışmışlardır; mantığı yabancı kaynaklı olduğu gerekçesi ile pek kabullenememişlerdir. Gazzâlî sonrası Eş'ârî kelâmcılar ise görünüşte Yunan felsefesine karşıdır. Ancak felsefenin kavram ve yöntemlerini kullanmaktan da geri durmamışlardır. Öyle ki Fahrettin er-Râzî'ye gelindiğinde neredeyse kelâm bütünüyle felsefleşmiştir.⁵⁴ Böylelikle de kelâm ilmi ortaya koyduğu metodolojisiyle dinî ilimler içerisinde yerini ve konumunu güçlendirmiştir.

Kelâm ilminin, “kelâm” olarak isimlendirilmesi meselesi de bu ilim dalının kullandığı metodoloji ile yakından ilişkilidir.⁵⁵ Kelâm ilminin niçin “kelâm” adını aldığına ilişkin farklı görüşler ileri sürülmüş olsa da, bu ilmin “kelâm” adıyla anılmasında, daha çok ele aldığı konuları temellendirirken ve ilgi alanına giren sorunları çözümlerken tercih ettiği yöntem belirleyici olmuştur.⁵⁶ Nitekim bu disiplin, düşünceyi temellendirmede nasları merkeze alan bir ilim alanı olmakla birlikte, mantık ilminin felsefî konularda ifade gücünü temsil etmesine benzer olarak, hem dinin temel ilke ve prensiplerini açıklarken hem de İslâm akidesine yönelen eleştirileri etkisiz hale getirirken, söz söyleme gücünden oldukça yararlanmıştır.⁵⁷ Kelâm ilmi, karşı tarafın görüşlerini çürütmede önemli bir savunma aracı olan diyalektiği de düşünce üretiminde bir tarz olarak benimsemiştir.⁵⁸ Bu tarz metodolojisiyle de diğer İslâmî ilimlerden ayrılmıştır. Dolayısıyla da Kelâm ilmi, dinin temel ilke ve prensiplerini temellendirirken aklî bir yol izlemekle mantık ilmine benzer bir yöntem de geliştirmiştir.⁵⁹ Yine bu disiplinin ilk defa kelâm adı ile anılmasının düşünce sisteminde akılcılığa büyük önem veren ve Yunan felsefe geleneğini öğrenen Mu'tezile'de görülmüş olması da, bu olasılığı güçlendirmektedir.

Sonuç

Metodolojisi, amacı ya da konuları dikkate alınarak ortaya konulan klasik kelâm ilmi tanımlarında iki unsur göze çarpmaktadır. Bunlardan biri, kelâm ilminin aklî ve mantıkî kanıtlara bağlı olarak hareket eden özgün bir metodolojiye sahip bir disiplin olduğudur. Kelâm ilmi, özgün bir metodolojiye sahip ve söz söyleme sanatı ile ilişkili bir ilim alanı olarak görülmüştür. Bu metodolojiyle de kelâmcılar, Grek felsefesinin evrene bakış açısının tam karşısında yer almışlardır.

⁵⁴ Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, Konya 2000, s. 217.

⁵⁵ Kelâm ilminin “Kelâm” adını almasına ilişkin farklı değerlendirmeler için bk. Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid* haz. Süleyman Uludağ), 1982, s. 97-98; İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, s. 134-135

⁵⁶ Josef Van Ess, “İslâm Kelâmı'nın Başlangıcı”, s. 402-403.

⁵⁷ Terim anlamına uygun olarak “mütekellim” lafzı da ilk defa inançsal bir konuyu cedel yöntemiyle ele alan ve savunduğu anlayış için rasyonel kanıtlar ileri süren kimseler için kullanıldığını görüyoruz. bk. Ignaz Goldziher, *Introduction to Islamic Theology and Law*, (trs. Andras and Ruth Hamori), Princeton 1981, s. 85.

⁵⁸ Eric Lee Ormsby, *İslâm Düşüncesinde İlahi Adalet Sorunu*, Ankara 2001, s. 99.

⁵⁹ Daha fazla bilgi için bk. Ömer Aydın, “Kelâm-Mantık İlişkisi”, s. 1-14.

Çünkü Grek felsefesi, kelâmî metodolojiden farklı olarak başlangıçta, evrenden başlayarak aklî bir çabayla Allah'ı anlamaya yönelirler. Diğer unsur ise kelâmın Kur'an'da zikredilen inanç ilkelerini her türlü yanlış ve yıkıcı etkilere karşı koruma ve savunma yükümlülüğüdür. Nitekim Kelâm ilmi, İslâm'ın Kur'an'da belirlenen temel ilkelerini aykırı düşüncelere karşı bir savunma stratejisi ve mücadelesi olarak doğmuştur. Klasik kelâm ilmi tanımlarının en belirgin özelliğini oluşturan bu unsurlar günümüz kelâm ilmi için de geçerliliğini korumaktadır. Ancak klasik kelâm tanımları, düşüncenin küresel bir düzleme kaydığı ve bir anlamda medeniyetlerin iç içe girdiği günümüz dünyasında işlevsel bir disiplin olarak bir kelâm ilmini her yönüyle tanımlar niteliğinde gözükmemektedir. Diğer bir deyişle klasik tanımların çoğu ya günümüz kelâmını yansıtmaktan uzak ya da eksik ve yetersiz kalmaktadır. Nitekim bu tanımlarda kelâm ilminin ilgi alanına giren insanın ameli yönüne ilişkin konumuna değinilmemektedir. Ancak bir kelâmcı olmamasına rağmen Meşşâî filozoflarından Fârâbî'nin tanımı, kelâm ilminin bu yönünü de kapsayan dikkate değer bir tanımdır. Fârâbî'nin kelâm ilmi tanımı dışarıda tutulacak olursa, kelâm ilminin metodolojisi, gayesi ve konusuna göre yapılan tanımlar büyük ölçüde benzerlik de göstermektedir.

Ortaya konulacak yeni bir kelâm tanımı da var olan tanımlardan farklı olarak, bir tanımda olması gereken ve tanımlanan şeyin mahiyetini belirlemede esas olan cins ve nev'ler dikkate alınarak yapılmalıdır. Nitekim bir tanım, bir şeyin ne olduğunu bütün yönleriyle açıklayan sözdür.⁶⁰ Dolayısıyla da kelâm ilmi tanımı da bir şeyin tanımında olması gereken, ortak ve ayırt edici unsurları kapsayan⁶¹ bir tanım niteliğinde olmalıdır. Kelâm ilminin, teorik bir disiplin olma özelliğinin dışında, pratik yönünü de dikkate alacak, efrâdını câmi ağıyârını mâni yeni bir kelâm tanımı kelâm ilmini, daha işlevsel hale getirebilir. Bir kelâm tanımı denemesi olarak "Kelâm ilmi, dönemin siyasal ve toplumsal koşullarının doğurduğu yıkıcı etkilere karşı İslâm'ın Kur'an'da belirtilen temel inanç ve ahlâkî ilkelerini, çağın bilimsel birikimini ve kültürel düzeyini dikkate alarak uygun bir metodoloji ile temellendiren ve savunmasını yapan insanlığa ve bilime yön verecek hususları Kur'an'dan tesbit ederek, diğer bilim alanlarını peşinden sürükleyen tarihsel ve çağdaş bir disiplindir." şeklinde tanımlanabilir. Bu tarz bir kelâm tanımı kelâm ilmini esas kılmakta ve kelâm ilminin amacını, yöntemini ve konularını diğer yardımcı ilim dallarından ayırttığı gibi Kelâm ilmine her çağın sorunlarına cevap arama zorunluluğu da getirmektedir. Kelâm ilmini, esas ilgi alanı olan inançsal sorunlarla ilgilenen bir ilim alanı olarak tanımlamasının ötesinde inanç ile doğrudan ilişkili olan inananın ameli ve yaşadığı çevre ile olan yönünü de kapsamaktadır.

Kelâm ilmi geçmişte Kur'an'da bildirilen temel inanç esaslarını, aklî ve mantıkî ilkeler doğrultusunda savunusunu yaparak ortaya çıkmış dinî bir ilimdir.

⁶⁰ Aristoteles, *İkinci Analitikler* (çev. H. R. Atademir), İstanbul 1989, s. 106.

⁶¹ Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta'rîfât*, s. 37.

Kelâm ilminin en özgün yanı da onun nasları merkeze alan bir disiplin olmasıdır. Ancak kelâm ilmi, inanç konusu olan ilke ve değerlerin savunmasını yaparken ya da bu ilkeleri anlamlandırırken bir araç olarak aklî ve mantıkî ilkelerden de yararlanmıştır. Bu yönüyle de kelâm ilmi, bir savunma sanatı olan ve rasyonel bir çerçevede düşünce üretebilme özelliğine sahip bir ilim dalıdır. Bu durum günümüz kelâm ilminin işlevselliği için de önemlidir. Kelâm ilminin savunmacı bir disiplin olması ise çağın acil inançsal sorunlarıyla ilgilenmesi ve bu sorunların çözümüne yönelik olarak sürekli yeni teoriler ve argümanlar üretmesi ile ilişkilidir. Kelâm ilmi, dinî bir disiplin olarak başta inanç esasları olmak üzere İslâm'a yönelen olumsuz fikirlere ve saldırılara karşı bu yükümlülüğünü yerine getirdiği sürece daha bir anlam da kazanabilir. Dolayısıyla da tarihsel süreçte İslâm'ın Kur'an'da ifadesini bulan dinî ve ahlâkî ilkeleri korumakla ve savunmakla kendisini yükümlü kılan kelâm ilminin, günümüzde daha etkin ve işlevsel bir konuma yükselebilmesi için, ilgilendiği konuların içeriğini ve düşünceyi temellendirmede yarandığı metodolojisini tartışmaya açması; gerekirse içeriğini yenileyerek yeni bir bakış açısı kazanması ve yöntem arayışına girmesi de yararına gözükmektedir.